

որ նոյն երանելին հաւն իմ Գրիգոր պատ-
րիարքն ի ՌՃՂԸ (= 1749)ին և Փետրվարի
փոխեցաւ առ Տէր, որոյ զհոգին լուսաւո-
րեացէ Տէր երկնայնով լուսով, Զկնի գնա-
ցաք հրաւիրակ ի Պօլիս և եկաք, և հրա-
մանաւ Յակոբ պատրիարկի սրբոյ աթոռոյս
գնացաք նվիրակ յնւղոսիա և ի Սուրբ Էջ-
միածին հրաւիրմամբ Մինասայ կաթողի-
կոսի Ակընցւոյ, և և զգործն կատարեալ՝
Աստուծով եկաք ի սուրբ գահս յաւուր
Թէոգորոս պատրիարկին: Որ և զկնի մի
տարւոյ յղեաց զմեզ ի յիշմելուն Լիկայա-
ցոյ, որ է Փոքրն Ասիական, որ և մինչ էաք
ի Նիկիոմիդեայ՝ լուսաք զմահն Թէոգորոս
պատրիարկին, որ և լրացուցեալ զգործն
Աստուծով, ընդ Պօլսոյ նաւի Թ վարդապե-
տովք եկեալ մտաք ի սուրբ գահս՝ մեր սի-
րելի Հաճընցի Սարգիս հրաւիրակ վարդա-
պետիւ, որ և զմեզ յոյժ սիրով ընկալաւ
կարապետ պատրիարկ եղբայրն իմ, ծե-
րունիքն բոլոր և եղական սիրելի եղբայրն
իմ Եւդոկիացի Սարգիս արքեպիսկոպոսն
Ֆէրմանպատէ կոչեցեալն, որ և սիրով ըզ-

լուծն դարպասի վերակացութեանն ի պա-
րանոցն մեր անցուցին, և մեք Աստուծով
և օթանդակութեամբ եղբարց ի ՌՄԺԱ.
(= 1762) ի Հոկտեմբերի ԺԳ օրէն մինչ ի
ՌՄԺԷ (= 1768) և ի յԱպրիլի ամիսն ի
յանգ և ի յաւարտ հասուցաք: Եւ ի լի-
նելն մեր պատրիարկ կամեցողութեամբն
Աստուծոյ և ստիպմամբ բոլորից, որպէս
զրեալ եմք ի մեծ տէֆտէրոջն տարեկանի
իրատի և մասըրաֆի ըստ ամենայնի, զմեր
սիրելի զեղբայրն զԵւդոկիացի Սարգիս աս-
տուածարան վարդապետն եղի դարպասնի
բերելով յիշմելուն ընդիրակութենէն, մինչ
չն էր զգործն զայն կատարեալ վասն հար-
կաւորութեանն, որ և նարդենիս յաւե-
լացուցաք նաև զվէքիութիւնն ի վերայ,
զի միւսն ինքնին հրաժարեցաւ, և Տէր Աս-
տուած իւրն և օգնականաց և ամենայն
մտերիմ զործակալաց և բոլոր միաբանից
կարօղութիւն տալէ և վարձահատոյց լի-
ցի, ամէն:

Հրատարակեց Մ. Ե. Ն.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՎԱԽՏԱՆԳ ՈՐԴԻ ՈՒՄԵԿԱՅ ԵՒ ՆՈՐԱ ՏՈՂՄԸ

Պ.

Ումեկեան տոհմը, այսպէս անուա-
նենք Վախտանգի հօր անունով, որ ա-
մենից յայտնի ներկայացուցիչն էր, արեւ-
ելեան Հայաստանի բնիկ իշխաններից
էէք, այլ եկեալ Մանազկերտի շրջանից,
այս մասին մեզ մանրամասնութիւններ են
տալիս Վարդան և Գանձակեցին: Առաջինը
յայտնուեմ է 1242 թուականի համար. «ի
վեցհարիւր իննսուն և մի թուին Հայոց Բա-
չու նուինն փոխեաց զիշխանութիւն Չար-
մաղանին և էառ զկարնոյ քաղաք՝ հանեալ
անտի դայրն երեւելի, մեծատուն և եր-
կիւղած ի Տեառնէ զՈւմեկն և զազգականս
նորա՝ զորդիս պարոն Յոհաննու զՍտեփան-
նոս և զեղբարսն իւր հինգ» (*): Ուրիշ
աղբիւրից էլ գիտենք, որ Թաթարների ար-

շաւանքը գէտի կարին և Փոքր Ասիայի
քաղաքները՝ կեսարիա և այլն սկսուած էր
1242 թուին. Գրիգոր Դոփեան, որ միւս
հայ իշխանների հետ՝ Աւագի գլխաւորու-
թեամբ՝ մասնակից էր այդ արշաւանքին,
պատմում է անձամբ մի յիշատակարանի
մէջ (*):

Իսկ Գանձակեցին առանց թուականը
յիշելու Ումեկի հիւսիսային Հայաստան
փոխադրուելն ու Տփլիսում հաստատուելը
կապում է թաթարական հարկապահան-
ջութեան պատմութեան հետ, որ կատա-
րուել է Մանգու խանի հրամանով «յոթն
հարիւր և երեք թուականին Հայոց» (= 1254). թուելով հարկապահանջութեան ծա-

(*) էմինի հրատ. Մոսկվա. 1861 երես 193:

(*) Օրթաքիլիսայի (Լենինականի մօտ) աւետա-
րանի պահպանակ մի Զեռագիրների Յիշատակա-
րանների ժողովածու, անտիպ:

ներ կողմերը դանակաճան դասերից, աւելացընում է. ճանախ վաճառականաց բազում ինչս շահեալ, կուտեցին գանձս սատարիկս ոսկւոյ եւ արծաթոյ եւ տկանց պատուականաց. եւ այսպէս զամենեւեան սղացուցեալ, եւ վայելեւ աշխարով լցեալ զաշխարհս թողին չար ոստիկանս ի վերայ աշխարհացս զնոյն պահանջել յամենայն ամի, նովին համարով եւ գրով: Բայց մեծարեցաւ ի նոցանէ այր մի մեծատուն վաճառական Ումեկ անուն, զոր ինքեանք Ասիլ կոչէին, այր բարեգործ, զոր երբեմն յիշատակեցաք, որ ապրեցաւ յաւերին Կարնոյ քաղաքի ի Թաթարոյն հանդերձ որդեովքն՝ Յովհաննաւ եւ Ստեփանոսիւ, եւ եղբորք իւրովք. եւ էր յայնժամ ի Տըփլիս քաղաքի բնակութիւն կալեալ, եւ հայր անուանեալ թագաւորին Վրաց Դաւթի, եւ մեծարեալ ի զանէն գրով, եւ յամենայն աւագանւոյն: Սա առատ տուր ետ Արդունին, եւ որ ընդ նմա, եւ մեծարեցաւ յոյժ ի նոցունց: Բայց յեկեղեցականաց ուղին առին հարկս, զի չունէին հրաման ի զանէն: Նոյնպէս եւ որդիքն Սարաւանին՝ Շնորհաւերն եւ Մկրտիչն ընչաւէտք եւ մեծատունք^(*):

Ումեկը հաստատուելով Տփլիսում, ինչպէս երևում է Գանձակեցու այս տեղեկութիւններից, վաճառականական մեծ գործունէութիւն ունէր թաթարական պետութեան սահմաններում. եթէ խանը գրով մեծարել էր նորան, Վրաց Դաւիթ թագաւորի կողմից «հայր» կոչուել եւ Արդունի նման «չար» ոստիկանից «յոյժ մեծարանք» վայելել, ապացոյց է, թէ Ումեկի զիրքն ազգեցութիւնը շատ բարձր էր իւր հարստութեան, հաւանորէն եւ խելքի ու ճարպիկութեան շնորհիւ:

Նորա շինարարական գործունէութեան մասին աւելի բան չգիտենք, քան ինչ Երզնկացին է հաղորդում իւր Նախադրութեան մէջ, բայց ձեռք է բերում հիւսիսային Հայաստանի նշանաւոր վանքերից մէկը՝ Գետիկ, որ Գոշ Մխիթարի շինածն էր, եւ զանուում էր Իւանէի պետութեան մէջ, հաւանորէն գնելով Աւագից, ինչպէս Պոռշ Խաղրակեանը՝ Վասակի որդին, գնել էր Այրից կամ Գեղարդայ վանքը զարմեալ

նոյն իշխանից իւր կայքով ու կայուածներով^(*): Այս մասին պատմում է Ումեկի միւս որդին Ճարը՝ Գեաղայ վանքի իւր մեծ արձանագրութեան մէջ:

Յուսով ողորմութեամբ Ասուծոյ եւ ճարս որդի պարոն Ումիկին, բոռն Ճարին, աշխարհաւ Մանածկերացի յաշխարհակալութեան Ղարաւ նուին ի քաղաւորութեան Վրաց Դեմետրի Բագրատունոյ իմ հայրն Ումիկ զնեալ քր զԳեթիկ ի խո. կարմիր տուգաթի. եւ ճարս գրեցի (?) զՀովսէ իւր ամեն սանձաւաւ ի դառն ժամանակի, որ հայրենիքն ամառ կր եւ ուկին քանկ. դո. կարմիր տուգաթ, տուի Գեաղայ Ասուածածնին իմ հոգոյ սանս յիշատակ անցնելի իմ ծնողացն Ումիկին եւ Թագունոյ, ինձ եւ իմ որդեացն Արդունին եւ իւր եղբարցն, առացնողութեամբ Ղասապ վարդապետին. եւ միաքանիս սանձանցին զաւագ եւ շարաք աւրն, եւ զասկի աւրն զամեն եկեղեցիս պատարագ որչափ մեկ կնկանի եւս, մեր ծնողացն շինի, եւ յեւ ելից մերոց յաշխարհս, մեզ շինի: Արդ ով զայս զեղս հանել ջախայ յայս եկեղեցոյս կամ զիմ յիշատակն խախտեմ ով ով եւ իցե, որ շինիցի ի ծննդոցն Աղաւայ, եղիցի նզովեալ, ԶԼԲ.՝^(**):

Այս արձանագրութեան համեմատ Ումեկեան տոհմը Մանածկերացի էր, որ հակասութիւն չպիտի համարուի Ումեկի Կարինից հիւսիսային Հայաստան կամ Տըփլիս անցնելու իրողութեան. Ումեկն իբրեւ

(*) Մեր «Խաղրակեանք»ին եր. 102: Ըստ Գանձակեցու Գետիկը Զարարեան եղբայրների, յատկապէս Իւանէի տէրութեան մաս էր ամրացրել Կայենի գաւառով (Ղուկ. հրատ. 204, 210, 212): Գրիգոր Տղայ Խաչենցին, Աւագի տան կառավարիչը, նորանից գերեզմանատուն է խնդրում Գետիկ վանքում. այս տեղեկութիւնը հաստատում է եւ նոյն Գրիգորի մի արձանագրութեամբ նոյն վանքում (Ազգ. Հանդ. X. 28): Չաջուռ Խաղրակեանի դստեր Վաննու մի աւետարանը գրուած է «ի թուիս Հայոց» 1121. ի գաւառիս Կայենոյ ի գերեզմանիս սր. ուխտս Գետիկայ ընդ հովանեաւ սր. ածամնիս. եւ սր. Լուսաւորչիս Գրիգորի. ձեռամբ մեղապարտ Ստեփանոսի յիշխանութիւն իշխանաց իշխանի աթարակ Իւանէի, եւ որդւոյ նորա Աւագին» (Ձեռագրաց յիշատակարանների մեր ժողովածուն, անտիպ): Ումեկի գնումը կատարուած պիտի լինի 1242 — 1250 թ. թ., վերջին թուականը Աւագի մահուան տարին է:

(**) Զայ. Ա. 138, Շահի. Բ. 367, Բարխուդարեան, Արծախ. 350: Իս. Յարութիւնեան. Ազգ. Հանդ. X. 1903: Յարութիւնեան «Թոթի փոխարէն կարծում է «եմ» պիտի լինի. նոյնպէս «զնոգ» փոխանակ «զնոգ»:

(*) Գանձակեցի. Ղուկ. հրատ. Թիֆլիս, եր. 349:

վաճառական հաստատուած էր Կարինում, երբ Թաթարներն արշաւելին այդ կողմերը, բայց նա ծագումով Մանածկերացի էր, նորա տոհմի տեղափոխութիւնն էլ կապուած այդ քաղաքի մի գաղթականական կամ տեղափոխական շարժման հետ: Մի ժամանակապիւր յայտնուեմ է, թէ «Ոկն» թուականին, «Գեարս էառ Զաքարէ ի Տաճկաց, Հայերն ի Մանծկերոյ երան»^(*): Թուականն, ի հարկէ, սխալ է. Զաքարէն Կարսն առել էր աւելի վաղ՝ 1206-7 թ. ըստ Վարդանի եւ Օրբէլեանի նորագիւտ ժամանակագրութեան, իսկ արշաւանքը դէպի Կարին, երբ պարտուեցաւ Սեբաստիոյ առաջինը Մուշի Առաքելոյ յայտնի Տօնականի յիշատակարանի համեմատ, աւելի վաղ ՈՐ — ՈՐԱ. Թուականին: Տարբաղդարար մեղ անյայտ են այս գաղթական շարժման հանդուսնները եւ նրանց նոր հայրենիքի կամ բնակութեան վայրը, բայց անհաւանական է, որ Զաքարիայի արշաւանքի հետ էր կապուած նրանց տեղափոխութիւնը, եւ զոցանից մէկն էր Ապարանների Ուշարձանի կոնգնոզ ձարը, որ կարծում ենք նոյն պիտի լինի Ումեկի նոյնանուն հօր հետ. զուցէ եւ առանց դորան էլ վաճառականական յարաբերութեան մէջ Հայաստանի արեւելեան նահանգների եւ Վրաց տէրութեան հետ:

ՈՐչափ մեծ էր Կեառիկի հետ կապուած կալուածների տարածութիւնը, չը գիտենք. բայց, հաւանորէն բաւական ընդարձակ էր, բարձր արժէքից գատելով: Արձանագրութեան ճիշդ ընթերցանութեան համար ապահով չենք, քանի ձեռքի տակ չունինք լուսանկարչական պատկերը եւ անձամբ էլ չենք ստուգել այն, բայց հաւանական ենք համարում Իս. Յարութիւնեանի նկատողութիւնը, որով մօտեցած կը լինինք ժամանակակից ուրիշ գնումների արժէքին: Հէնց այս արձանագրութեան մէջ ձարը գնում է մի ուրիշ գիւղ՝ վճարելով չորս հազար կարմիր դուգատ. գործադրելով վաճառականին յատուկ լեզու. «Ի դառն ժամանակի, որ հայրենիքն (այսինքն կալուածը, հողը) աժան էր եւ ոսկին թանկ». Ստեփանոս Օրբէլեանը իւր կրտ-

սեր եւ խորթ եղբայր Զաւարից գնում է Զուայ գիւղը «Իւր առնն սահմանօքն, հողով եւ ջրով եւ այդեստանօք եւ բոլոր բնակչօք» 21,000 դրամով^(*), որ հաւասար էր 2100 ոսկի դահեկանի. քիչ յետոյ կը տեսնենք, որ Ումեկի ազգականներից մէկը՝ Յովհաննու որդի Ստեփանոսը՝ գնում է «գլխոսկերտ եւ զիր գեղեան, զայգին որ ի Շղւեր», վճարելով 60,000 սպիտակ սուլտանի, այսինքն սելջուկեան արծաթ դահեկան, որ հաւասար էր մօտաւորապէս 6000 ոսկի դրամի: Ո՛րքան եւ հետաքրքրական լինի ու կարեւոր ճշգրիտ ԺԳ. դուրս երկրորդ կիսում գործադրուող դրամներն ու նրանց արժէքը գնումների եւ փոխանակութիւնների համեմատութեամբ, բնականաբար, այստեղ զբաղուել չենք կարող, կարօտ լինելով յատուկ ուսումնասիրութեան: Մեր ցուցումները միայն մօտաւոր գաղափար պիտի տան ձորի եւ նորահօր գնումների եւ հարստութեան մասին: Պատմական տեսակէտով մի հետաքրքրական երևոյթ է այս, որ Հայաստանի արեւմտեան գաւառներից եկած վաճառական հարուստ ընտանիքներ կալուածներ են ձեռք բերում դրամական գնումներով եւ աւատական իշխանների դասում կարգուում, ինչպէս ժամանակակից միւս իշխանները: Գեառիայ վանքում 1273 թուին գրուած ձեռագրի յիշատակարանի Մխիթար գրիչը այս նոր ձեռք բերուած հողային ժառանգութիւնը անուանում է «տէրութիւն» ձորի, մի արտայայտութիւն, որ գործածական էր միւս իշխանների համար. «Յամի եւթն հարիւրերորդի քսաներորդի երկրորդի թուականութեանս Հաոյ յորում ժամանակի հովէր(?) զուղղափառութեամբ(?) ճմարիտ աթոռակալ լուսաւորչին մերոյ տր. Յակոբ, եւ յԱղուանից տր. Ստեփանոս, եւ ի տիեզերակալութեան Ապաղանին(?) եւ յանիշխանութեան մերո աշխտրհիս, յաթարակութեան Սաղուանին եւ տէրութեան տեղոյս ձորին: Աստանաւր կատարեցաւ տառ մատենիս ի սր. եւ ի հոշակաւոր վանս Գեառիայ ընդ հովանն եւ(?) սր. Ածածնիս. . . . առ ոտս սր. եւ վրսամապայծառ վարդապետիս Յովսափիս,

(*) Շար. Սամուէլ Անցու ժամանակագրութիւն, հրատ. Ա. Տէր Օրբէլեանի. էջմ. եր. 147:

(*) Օրբէլեան. Ղուկ. հրատ. 493:

որ է ամենայնիւ արինակ բարեաց վարիւք եւ բանիւ . . . » (*) :

Ծարի արձանագրութիւնից պարզուած է և մի այլ խնդիր, Հասան Զաւալի զուտոր Մոմախաթունը Ումեկի երկրորդ կիւնն էր, որից եւ կրտսեր որդին Վախտանգ. իսկ ծառն ու Քարիմատինը նորա տաճին կնոջից էին, որ ըստ արձանագրութեան Թագուհի էր կոչուում: Որդիներին մէջ առաջը, հաւանօրէն, Քարիմատինն էր, որ ժառանգել էր հօր շինած եկեղեցին Տփիսիսում, իսկ երկրորդը ծարը, որ ստացել էր Գետիկը և իւր տնձնակոն գնումով վերան աւելացրել Հովը: Վախտանգի ժառանգութեան մասին տեղեկութիւն չունինք:

Քարիմատինի, ծարի և սորա զաւակների մասին յիշատակութիւն ունինք նաև Գետիկայ ուրիշ երկու արձանագրութեան մէջ. երկու եղբայրներ, որոնցից մէկը վարդապետ է, բայց անունը եղծուած և միւսը կարապետ՝ «ի թվին հայոց Զեպարոնութեան խորիշ խաթունին և եղբարց իւրոց Արղութին և Թա. . . ամուսին որդոց Քարիմատին և (?) որդոյ մեծին Ումեկին ու այլ որդոյ խաթունին» շինում են զանգակատուն «յանուն սր. հրեշտակապետոյն Գարրիէլի և Միքայէլի» և «պարիսպ շուրջ եկեղեցոյ» (**): Տարաբաղդարար արձանագրութեան եղծուած լինելու պատճառով մնում ենք մթութեան մէջ Արղութի միւս եղբայրների և Քարիմատինի անուան հետ կապուած մերձուորների մասին: Երկրորդ արձանագրութիւնը Պետրոս վարդապետինն է, որ մի խաչ է կանգնել «պարոնութեան Արղութին և խորիշ խաթունին» «ի թուին ԶԴԴ» (**): Արձանագրութիւններից պարզ է, որ ծառը Արղութից և նորա եղբայրներից զատ, որ յիշուած էր նաև նորա մեծ արձանագրութեան մէջ, ունէր և մի զուտոր խորիշ (գուցէ խորիշահի կրճատումը) անունով, որ Արղութի հետ մասնակից էր հօր թողած «տէրութեան» իշխանութեան:

Այս հանգամանքը արժանի է առան-

ձին ուշադրութեան և լուսարանութեան, որ իսկապէս սովորական չէր մեր աւանդական կենցաղի և հասկացողութեան համար. Գոչ Միսիթարի Գատաստանադրքի երկրորդ մասի ԿԲ. և ԿԳ. գլուխները որոշ լոյս են սփռում այս երեոյթի լուսարանութեան նկատմամբ (*). աղջիկը հօր ժառանգն էր, եթէ չունէր եղբայր. Աւագի զուտորը խոշաք ժառանգեց հօր իշխանութիւնն ու կալուածները, թէև յապաւումներով, որովհետև եղբայր չունէր, նորա զաւակները Սահիպ զուտին ամուսնութիւնից ժառանգում են և յիշում մօր հետ կամ առանձին (**): Աղջիկը եղբայրներ ունեցած դէպքում, կէսն է ստանում եղբոր կամ եղբայրների համեմատութեամբ. մարդու գնացած աղջիկն ստանում էր հայրական տանը եղած քրոջ բաժնի կէս չափով, բայց նա կարող էր գալ և իւր հօր ժառանգութեան մէջ ապրիլ ստանալով լիովին իրեն հասանելիք բաժինը: Գոչ Միսիթարի կարծիքով տանը եղած աղջիկը «հասար եղբարցն ժառանգէ գհօրն: Հասարաւ ըստ այսմ որդոց և դստերաց հասարաւ լինել ժառանգութեան հօր»: Բայց «թէպէտ բաժանորդք ընդ եղբարս ժառանգութեանն քորք են, այլ ոչ ժառանգապահք», որ հրատարակիչը գրչի սխալ է համարում և ճիշդ «աւանդապահք», յորժամ եղբարք իցեն»:

խորիշ խաթունի յիշատակութիւնը որպէս տեղական պարոնութեան կամ իշխանութեան ներկայացուցիչ, կարելի է հասկանալ, երբ ընդունենք, որ նա ամուսնացած էր, և քնակութիւն հաստատած Գետիկում իւր որդոց հետ, և աւագը լինելով ծարի զաւակների մէջ, յիշում է Արղութի հետ, որ իսկապէս իշխանութեան «աւանդապահն» էր:

ԳՍՐԵԳԻՆ ԱՐԲԵՊՍ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

Շարունակելի

(*) Բատումեանի հրատարակութիւն, էջմ.:

(**) Օրբէլ. Ղուկ. հրատ. 412, 418: Շահխ. Բ. 163, 183. Այրարատ Այիշանի. 273, 292: Գառնին և Հաւուց Թառ նոյնպէս ենթադրուած էին նրանց իշխանութեան. Զեռ. էջմ. N. 2838 գրուած է 1207 թուին Հաւուց Թառում «ի մերոյ նահանի տէրութեան Խոշարի և Զարարիայի որդոյ նորին»: Տեա և «Հովիտ» 1910. 122:

(*) Զեռ. Երուսաղէմի N. 1288: Յովասափ վարդապետին յիշում է և Գանձակեցին Գետիկի առաջնորդների շարքում. Ղուկ. հլ. տ. եր. 210:

(**) Ազգ. Հանդ. X. 1903, Յօդ. Յարութիւնեանի:

(***) Անդ: